

לְשׁוֹן הָרַע, עֵינַן הָרַע

לשון

שם זה משמש במקרא בדרך כלל בלשון נקבה, ומעט נמצא בלשון זכר (לשון נקבה פי שלושה מלשון זכר); ובלשון חכמים שתי הצורות נפוצות הרבה. בלשון זכר בייחוד בצירופים בלשון הזה (לשון הזה, לשון עברי יש גם לשון עברית), לשון ארמי וכיוצא בהם: "רבי יהודה אומר: וענתה ואמרה ככה – עד שתאמר בלשון הזה" (משנה סוטה ז, ד); "נמתי לו בלשון הזה";¹ "ויאמר ה' מסיני בא – זה לשון עברי; וזרח משעיר למו – זה לשון רומי; הופיע מהר פארן – זה לשון ערבי; ואתה מרבבת קדש – זה לשון ארמי";² "ד' לשונות נאים שישתמש בהן העולם ואלו הן: לעז לזמר, רומי לקרב, סורסי לאילייה [= לקינה], עברי לדיבור";³ "אין אדם מאבד את זכותו בלשון הזה";⁴ וכן ברש"י: "לשון עברי", "לשון מצרי", "לשון ארמי".⁵ לשון עברי שבלשון חכמים נתפשט בימי הביניים, ואף המשכילים השתמשו בצורה זו בפרוזה. וכן קרא י"ל בן-זאב לדקדוקו "תלמוד לשון עברי" (שנת תקנ"ו), אלא שאת השיר שבהקדמתו שחיבר, "לתפארת לשון עברי", פתח בחרוז זה: "אם הלשונות, שפת עבר, לשון תפארת [...]". שם הדקדוק של יהושע שטיינברג הוא "מערכי לשון עבר" (תרמ"ד), ובסוף "פתח דבר" הוא מדבר על "תורת שפת עבר".

ה' הידיעה

בהרבה צירופים של שם עצם עם שם תואר באה בלשון חכמים ה' הידיעה בשם התואר בלבד: "כנסת הגדולה" (אבות א, א-ב), "מים הרעים" (שם א, יא), "שער העליון" (שקלים ו, ג).⁶ וכן הצירופים: שם המפורש, שם המיוחד, עמוד הימני, פטיש החזק, מזבח הפנימי, שור הנסקל, עדות הראשונה, עדות האחרונה, אבר המדולדל, חסידים הראשונים, אדון הזה, דיבור המתחיל, השמיענו אל המיוחד (פיוט "לכה דודי"), ובברכה לשנה הבאה בירושלים ועוד.

* פ"ד בלשוננו לעם כד (תשל"ג), ח, עמ' 224-229.

1. תוספתא נזיר ה, א; אהילות ד, יד.
2. ספרי דברים שמג, וזאת הברכה.
3. ירושלמי מגילה א, ס; סוטה ז, ב.
4. ירושלמי כתובות ה, א.
5. בראשית מב, כג; מג, יא; מג, כ.
6. ראה: סגלי, עמ' 56, סע' 2,86.

וכבר במקרא נמצא "שער העליון" (יחזקאל ט, ב), "מבוא השלישי" (ירמיה לח, יד), "יום הששי" (בראשית א, לא), "יום השביעי" (בראשית ב, ד), "בור הגדול" (שמואל א יט, כב), "על גבעות הגבוהות" (ירמיה יז, ב), "גדר הדחיה" (תהלים סב, ד), ועוד מועטים. מתקני לשון התפילה שבתקופת ההשכלה תיקנו במקום "אב הרחמן" שבתפילת "ברוך שאמר" ובשאר מקומות,⁷ המצוי עד היום בסידורי הספרדים, וכתבו "האב הרחמן".⁸ בנוסח של פרקי אבות – "כנסת הגדולה", "מים הרעים" – לא נגעו.

לשון הרע

מן האמור נבין את הביטוי לְשׁוֹן הָרַע שבלשון חכמים, השגור בפינו בעברית וישנו גם בידיש, ולא נמצא שמץ פסול בהעדרה של ה' הידיעה בשם העצם ובשימוש בלשון זכר. במאמר אחד מוצאים אנו את ה' הידיעה בשתי המלים, הלשון הרע: "ולמה נקרא שמו לשון הרע שלישי? שהוא הורג שלשה, האומרו והמקבלו ומי שנאמר עליו [...] אמר [הנחש] להן: שהוא גרם לי שאמרת לי לשון הרע. ומה היה הלשון הרע [...]?"⁹ במקום לשון הרע, יש גם לשון רע: "שלא נחשדו על לשון רע", פעמיים בכ"י אוקספורד.¹⁰ גם בארמית הארץ-ישראלית יש "לישן ביש" בלשון זכר (ירושלמי תענית ב, א); ובידוע "לישנא בישא" (ירושלמי נזיר ה, ג).¹¹ לשון שלישי העברי הוא בארמית "לישן תליתאי".¹² ההגייה לְשׁוֹן הָרַע מקובלת בווידוי של יום הכיפורים אצל ספרדים ואשכנזים: "על חטא שחטאנו לפניך בְּלִשׁוֹן הָרַע";¹³ וגם בתפילת רבי המורחבת בסידורי הספרדים, בנוסח ספרד של ה"חסידים" האשכנזים ובנוסח המתזור כמנהג איטליאני (ליוורנו 1856): "יהי רצון מלפניך [...] שתצילנו היום ובכל יום [...]

7. הצירוף "אב הרחמן" נאמר בארבע ברכות – (א) ברוך שאמר, (ב) אהבה רבה, (ג) שמע קולנו, (ד) בעשרת ימי תשובה בתוספת מי כמוך – לפי נוסח הספרדים, ובנוסח תימן והרמב"ם רק בשתי ברכות (ב), (ד). בס' מתזור ויטרי: "אב הרחמן".
8. וכבר קדם בזה ר' דוד אבודרהם (אמצע המאה הי"ד), ששינה במקומות רבים את לשון התפילה והתאימה לדקדוק המקרא.
9. דברים רבה ה, י – בדפוס ראם, וילנה תרמ"ה, וגם במהדורת ש' ליברמן השנייה, תשכ"א.
10. מכללת דר' ישמעאל, מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 14–15.
11. בבבלי תמיד "לישנא בישא" (מגילה יג ע"ב; מועד קטן סז ע"א) בסימן הידוע, גם במובן של לא-מידוע, שכן קיפח הסימן את הוראתו בארמית המזרחית. בבראשית רבה (צא, ג): "אתון ואמרין לישנא בישא לינאי מלכא", אך במקבילה בקהלת רבה (ז, יא): "אתון ואמרין לישן דביש!".
12. תרגום יונתן ויקרא יט, טז: "לא תלך רכילי"; בבלי ערכין טו ע"ב. ובתרגום ירושלמי שם: "לישנא תליתאי". קשה לראות בצירוף "לישון שלישי" נסמך וסומך.
13. בסידור "עבודת ישראל" יש כאן "תיקון": בְּלִשׁוֹן הָרַע (היידינהיים [שפת אמת]: בְּלִשׁוֹן הָרַע). בסדר התפילה של הרמב"ם על פי כ"י אוקספורד (דניאל גולדשמידט, ידיעות המכון לחקר השידה העברית, ספר ז, עמ' 210) אין בנוסח הווידוי "על חטא" זה, וכן אינו בנוסח התימני.

משכן רע, מפגע רע, מעין הרע, מלשון הרע¹⁴ [...]”, הנאמרת אחר ברכות הבוקר. ויש עדות עתיקה לקריאה זו: ”והגיד הכהן [...]”: אין הנגעין באין אילא על לשון הרע, שכן מצינו במרְיָם¹⁵ שלא ביענשה אילא על לשון הרע [...]”¹⁶. שמא הגייה זו בבליית היא, שנתקבלה על ידי לומדי תלמוד בבלי, ומכאן נכנסה גם ליידיש. בכ”י קאופמן של המשנה מן המאה ה”ג, שיש בו מנוסח ארץ-ישראל, מוצאים אנו בערכין (ג, ה) ”לשון הרע” בסמיכות.¹⁷

עין הרע

במשנה יש: (א) עין רעה, שפירושה ’מידת הקמצנות’, ולעומתה עין יפה במובן ’מידת הנדיבות’ (ו’עין בינונית’, תרומות ד, ג; (ב) עין רעה (אבות ב, ט; ה, יט) שהיא ’קנאה’ – לעומת עין טובה, שהיא ’העדר קנאה’.¹⁸

אין במשנה אבות (ב, יא) בכ”י קאופמן ובכ”י קימברייג’-לו גירונדי כבדפוסים שלנו (’עין הרע ויצר הרע [...] מוציאים את האדם מן העולם’), כי אם עין רעה (ויצר הרע).¹⁹ פירוש משנה זו גם הוא ’קנאה’ (ותאווה), כמו באבות ד, כא²⁰ ולא ’מבט מזיק’, כמובנו של עין הרע, המקובל בספרות ובלשון הדיבור העברי והיידי. בכ”י פרמה מן המאה ה”ג הנוסח כאן כנוסח שלנו, עין הרע, ואולי הושפע מן יצר הרע, הסמוך לו. גם לר’ יונה גירונדי (נולד בסביבות שנת 1200) נוסח זה, והוא כותב בפירושו לאבות ב, יא: ”עין הרע, פי’ מי שאינו שמח בחלקו ועוין את חברו [...]”, והוא גורם רע לעצמו ולחברו, כאשר אמרו חכמי הטבע: מכל אשר לרעהו אויר עולה מן המחשבה ההוא ושורף את הדברים שעוין אותם בעיניו הרע” (בעינו הרע? – ג”ב). שמא מבחין הוא בין עין רעה בלשון נקבה, שהיא ’קמצנות’, ובין עין רע בלשון זכר ובנפרד, שפירושו ’עין מזיקה’. גם ר”ע מברטנורא (במאה ה”ו) מביא בשם י”ש

14. כנמרא (ברכות סז ע”ב) אין בתפילת רבי ’מעין הרע, מלשון הרע’. במנהג איטליאני יש ’לשון הרע’, ואין ’עין הרע’.

15. לשון הרע, מְרִיָם – גם ביידיש. במילון היידי של ספיוואק-יהואש: לשון הרע (בעברית): לשון הרע.

16. תורת כהנים, על פי כתב-יד רומי מנוקד, הוצאת ביהמ”ד לרבנים באמריקה, ניו יורק תשי”ז, עמ’ [שא] לויקרא יד, לה. המלים המובאות כאן בניקוד מנוקדות בכתב-היד בסימני ניקוד בבליים.

17. בסידורי התימנים, גם בתכלאל עם ’עץ חיים’, גם ב’תפילת כל פה’ של הרב ר’ אברהם אלנדאף ושל הרב ר’ שלום הלוי וגם בתכלאל ’שיבת ציון’ של הרב ר’ יוסף קאפה, מנוקד בלשון הרע, וראה לקמן, הערה 23.

18. ראה: פירוש חנוך אלבק, בשישה סדרי משנה, הוצאת מוסד ביאליק, תשי”ג.

19. גם בתכלאל הוצאת ר’ יוסף חבארה על פי כ”י אלבשירי, ירושלים תשכ”ד: ’עין רעה ויצר הרע’. בכתב-יד זה אין תפילת רבי המורחבת.

20. ראה לעיל, הערה 18.

אומרים" פירוש זה: "שמכניס עין הרע בממון חבירו או בבניו ומזיק לו". למעתיקי תלמוד בבלי לא נתגבש שימוש קבוע לביטוי זה. נמצא בש"ס ראם, וילנה: "עין רע" (פעם אחת), "עין רעה" (3x), "עין הרע" (4x), בסך הכול 8 פעמים בכל הבבלי (בלשון ארמי בבבלי: "עינא בישא" 10-11 פעמים, וגם בירושלמי [שבת יד, ג]). הפועל כאן בלשון נקבה: "אין העין שולטת", "שלא תשלוט עין הרע",²¹ "שלא תשלוט עין רע". בבבא בתרא (ק"ח ע"א): "שלא תשלוט בכס עין רע"; ובכ"י מינכן משנת 1343: "שלא ישלוט בכס עין הרע"; בכ"י המבורג (מסכת זוּיקין) 1184: "שלא תשלוט בכס עין רעה".²²

בסיכום: בקריאתנו ובדיבורנו מקובל עין הרע כמו בתפילת "יהי רצון שתצילנו וכו'": "מַעֲיֵן הָרַע, מַלְשׁוֹן הָרַע".²³ הגייה זו בלשון זכר – אף על פי ששם עין הוא בין במקרא ובין בלשון שאחר המקרא תמיד לשון נקבה – ישנה נושנה היא, בת שש מאות שנה ויותר (בכ"י מינכן) ואין לשנותה.²⁴

21. ובארמית: "דלא שלטא עינא בישא". בתרגום הירושלמי בראשית מב, ה (הוצאת חורב, תש"ח, צילום דפוס וינא תר"ס): "דלא ישלוט בהון עינא בישא".

22. וכן ברש"י: "שלא ישלוט בורעו עין רעה [אמשטרדם, חורב: ישלוט עין הרע] [...]"; "כדגים שאין עין הרע שולטת בהם" (בראשית מט, כב; ובערוך השלם [כרך ו, עמ' 201, א] על פסוק זה: "כל מה שמעיינין להן בעין רע לא יזיקם אלא מועיל להן"); "שהכניסה עין הרע בעיבורה של הגר והפילה עובריה" (שם טז, ה; ובבראשית רבה [מה, ה]; "מלמד שהכניסה בה שרה עין רעה"; "שהמנין שולט בו עין הרע"); "שהמנין שולט בו עין הרע" (שמות ל, יב); "קיסוף עין רע שלא תשלוט" (שבת נו ע"ב), אבל ברש"י ברי"ף: "עין הרע". וברבנו חננאל שם: "שתולות הנשים בצואריהן משום עין רעה".

23. מתמיהה קריאת התימנים בתפילה זו: "משכן רע, מפגע רע, מעין הרע, מלשון הרע". ניקוד משניות ליורדנו וגם של חנוך ילון כקריאתנו. בסידור תפילת החודש בתפילה אחרת: "ותפדני [...] מעין הרע ומלשון הרע ותצילני מיצר הרע" (עמ' קמב-קמג), "בעין רעה" (עמ' קמג למטה).

24. אחת התופעות החשובות בענייני לשון היא זיווג המלות. ר' יונה אבן ג'נאח מדבר עליו ב"הרקמה", עמ' כג, 11-12 (מהדורת מ' וילנסקי, האקדמיה ללשון העברית, תשכ"ד) ומביא "מדתי ומליח" (חולין ק"ג ע"א בנוסחאות), "מוצאך ומוצאך" (שמואל ב ג, כה) ועוד. יעקב בארט מעיד (ספר היובל לת' גלדקה, *Orientalische Studien*, 1906, עמ' 787-796) על "ימים ושנים", "ימני ושמאלי", "סיפא ורישא" וכיוצא בהם. בצדק מכשיר ח' ילון (בביקורתו על "מורה נבוכי הלשון" לאהרן יעקב שפירא, קונטרסים לענייני הלשון העברית, שנה ב [תרצ"ח-תרצ"ט], עמ' 89) "לא יאומן כי יסופר" מסעם זיווג המלים. אף כאן זיווג הצירופים "עין הרע – לשון הרע" והביטוי הארמי "עינא בישא" גרמו.